

ՌՈՒՍ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՄԻՆՉԵՎ 1820 թ.)

*Հայկ Մեյիք-Աղամյան*

ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ

*Համազասպ Խաչատրյան*

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

*Արշավիր Հովհաննիսյան, Տիգրան Բարսեղյան*

Խ. Արշավիրյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

**Բանալի բառեր՝** *Հյուսիսարևելյան Հայաստան, ռուս և եվրոպացի ճանապարհորդներ, երթուղիներ, մշակութաբանական և բնագիտական ուսումնասիրություններ:*

Հոդվածը նվիրված է ռուս և եվրոպացի ճանապարհորդների երթուղիների ճշգրտմանը և նրանց ուղեգրություններում առկա բնագիտական և մշակութաբանական տեղեկությունների վերլուծությանը, որոնք ցայսօր չեն կորցրել իրենց արդիականությունը: 1474 թ. մինչև 1820 թ. ընկած ժամանակահատվածում այս ճանապարհորդները՝ Ա. Կոնտարինին, Ջ. Բարբարոն, Ա. Ֆ. Կոտովը, Ժ. Շարդենը, Պ. դը Տուրնֆորը, Ի. Գիլդենշտեդտը, Ա. Մուսին-Պուշկինը, Յ. Ռեյնեգսը, Ֆ. Ա. Ֆրեյզան-Կուդրյավսկայան, Ջ. Մորիերը, Ս. Կոցեբուն, Ռ. Քլր Փորթերը, Վ. Մոնթեսը, Ա. Գրիբոյեդովը, Վրաստանի մի քանի քարավանային տարանցիկ ճանապարհներով անցել են հյուսիսարևելյան Հայաստան (ներկայիս ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերն ու հարակից շրջանները) և թողել են հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ Հայաստանի հյուսիսի մասին:

**Նախաբան.** Առաջին եվրոպացին, որ հաստատապես անցել է Լոռու մարզով, եղել է իտալացի դիվանագետ, Պարսկաստանում Վենետիկի դեսպան **Ամբրոսիո Կոնտարի-**

նին, որը 1474 թ. հուլիսին Թիֆլիսից մինչև Թավրիզ անցել է Բոլնիս - Լոռի բերդ - Պուշկինի լեռնանցք - Վանսաձոր - Ապարան - Երևան ուղեգծով<sup>1,2</sup>: Մեկ այլ վենետիկցի ճանապարհորդ՝ **Ջոզեֆա Բարբարոն**, 1471 թ. Թիֆլիսից Թավրիզ ճանապարհորդելիս նույնպես անցել է Կոնստանդնուպոլիս ուղեգծով և 1478 թ. նույն ճանապարհով վերադարձել<sup>3</sup>:

Առաջին ռուս ճանապարհորդը, որ այցելել է հյուսիսարևելյան Հայաստան, մոսկովաբնակ վաճառական **Ֆեդոտ Աֆանասյևիչ Կոտովն** է, որ 1623 թ. 8 հոգանոց խմբով անցել է Գանձակ - Թովուզ - Հյուսիսարևելյան Հայաստան - Երևան երթուղիով, որը տևել է 6 օր<sup>4,5</sup>: Չնայած այն հանգամանքին, որ Հյուսիսարևելյան Հայաստանով նրա ուղեգիծը ոչ մի տեղ հստակ չի մատնանշված, կարելի է ենթադրել, որ այն անցել է Կողթ (Ղազախ) - Իջևան - Դիլիջան - Սևան երթուղիով:

1673թ. մարտի սկզբներին (հին տոմարով) ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ և ոսկերիչ **Ժան Շարդենը** (1643-1713 թթ.) Թիֆլիսից Երևան ուղևորվելիս անցել է այդ ժամանակ երկու քաղաքները կապող հիմնական սայլային ճանապարհով՝ Թիֆլիս Քուռ գետի հոսանքն ի վար Կուպրիքենդ կամ Կարմիր կամուրջ (ներկայումս՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմանային չեզոք գոտում՝ Խրամ գետի վրա, չորսթռիչքանի, կառուցված 1653 թ.՝ իրեն կից քարավանատնով) - Մելիքենդ (ներկայումս՝ Իջևանի շրջանի Ծաղկավան գյուղից 14 կմ հյուսիս-արևմուտք) - Դիլիջան երթուղիով: Նա վկայում է, որ այդ ժամանակ Դիլիջանում կար 300 տուն: Դիլիջանից ուղևորվել է դեպի Քարաքեշիշ (ներկայումս՝ Սևան քաղաքի Ցամաքաբերդ թաղամաս), որտեղ և իջևանել է: Ընդ որում, համաձայն Դիլիջան - Քարաքեշիշ ուղեգծի ճանապարհահատվածի նկարագրության, նա անցնում էր բուսածածկույթից զուրկ մի դժվարամատչելի և ձյունածածկ լեռան վրայով (լեռան անունը չի նշում)<sup>6</sup>: Կարելի է ենթադրել, որ այդ լեռը Դիլիջանից քիչ հյուսիս գտնվող Մեծ Եղջերվասարն է (2643մ), քանի որ շրջակայքում այլ անտառազուրկ լեռ չկա: Դիլիջան-Սևան ներկայիս ոլորապտույտ ճանապարհը խիտ անտառածածկույթի կամ այլ պատճառներով դեռևս կառուցված չի եղել:

1701 թ. հուլիսի վերջերին աշխարհահռչակ ֆրանսիացի բուսաբան **ժոզեֆ Պիրոն դը Տուրնեֆորը** (1656-1708 թթ.), անցել է նաև Շարդենի ուղեգծով, սակայն այս հատվածի մասին, հաշվի առնելով ժամանակի սղությունը, թողել է միայն մի քանի թռուցիկ տպավորություններ Դիլիջանից<sup>7</sup>:

Առավել հանգամանալից և բազմակողմանի հետազոտություններ է կատարել Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս գերմանացի **Իոհան Անտոն**

<sup>1</sup> **Полиектов М.А.** Европейские путешественники XII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис. АН ССР. -1935. с. 97.

<sup>2</sup> **Հակոբյան Հ.Հ.** Ուղեգրություններ (1800-1820թթ.), հատ. Ա, Երևան, «Մեքոնյան ֆոնդ», Երևան, 1932, էջեր 226-227:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 180:

<sup>4</sup> **Абрамян Г.С.** Роль русской географической науки в изучении Армении. Автограф диссерт. на соиск. степ. канд. географических наук. Ереван. -1954. сс. 7-8.

<sup>5</sup> *Хождение купца Федота Котова в Персию. М. -1958. с. 56.*

<sup>6</sup> *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг. Тифлиси. Изд. М. Мартиросянца. -1902. сс. 232, 236-237.*

<sup>7</sup> **Карагезян Г.** Армянский мир в “Путешествии в Левант” Турнефор. “Гитутюн“. Ереван.-2017. с. 29.

**Գիլդենշտեդտը** (1745-1781), որը իր արշավախմբով 1771 թ-ի մայիսի վերջերին Թիֆլիսից Հայաստան է ուղևորվել սկզբում Շարդենի ուղեգծով՝ Թիֆլիս - Կարմիր կամուրջ, այնուհետև շարունակել հարավ, հարավարևմտյան ուղղությամբ՝ ավելի կարճ և ոչ ստանդարտ ճանապարհով՝ ներկայիս Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանագլխային Քանքիլի լեռնագագաթից (731մ) քիչ հյուսիս-արևմուտք տեղակայված լեռնանցքով: Անցնելով մոտ 18 վերստ՝ հասել է Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ կիսալքված գյուղատեղի: Այնուհետև ուղևորվել են հարավ-արևմուտք, այցելել Մշկավանք, որտեղ գիտնականը անձամբ չափագրել է Մշկավանքի՝ դեռևս 1247 թ-ին կառուցված Սբ Աստվածածին փոքր, միանավ բազիլիկ եկեղեցին (երկարությունը՝ 30 և լայնությունը՝ 20 ոտնաչափ): Պատճենահանել է եկեղեցու արևելյան խորանի մոտի մի վիմագիր արձանագրություն: Բնագետի քննախույզ աչքից չի վրիպել, որ եկեղեցին կառուցված է ավազաքարից: Դա այնքան էլ հեռու չէ իրականությունից, քանի որ ամենայն հավանականությամբ կառուցված է այդ վանքից ուղիղ գծով 7կմ հյուսիս-արևելք տեղեկայված Դովեղ գյուղի՝ մոտ 50-30 մլն տարի վաղեմությամբ (եռցեն) ֆելզիտային տուֆից, որը հրաբխանստվածքային ապար է և իր գունավորմամբ ու դեղնավուն երանգներով տարբերվում է վանքի մոտակայքում տեղակայված Բերդավան գյուղի բաց կապտագույն և կանաչավուն ֆելզիտային տուֆերից<sup>8,9</sup>: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի գիտնականի՝ Ախթալայի վանական համալիրի մասին տպավորությունները: Այդ համալիրի գլխավոր եկեղեցու 13-րդ դարի առաջին քառորդում կառուցված Սուրբ Աստվածածին կամ Մարիամ գմբեթավոր բազիլիկը, ըստ Գիլդենշտեդտի, ուներ 35 ոտնաչափ երկարություն և 25 ոտնաչափ լայնություն, իսկ ամբողջ համալիրը շրջապատված էր 400 ոտնաչափ երկարությամբ բարձր պարիսպով: Նա նաև նշում է, որ համալիրում առկա են ընդհանուր առմամբ 8 հայկական եկեղեցի<sup>10</sup>, սակայն չի հիշատակում դրանց անունները: Այդ թիվը լիարժեք համապատասխանում է ներկայիս իրավիճակին, որտեղ բացի Սբ Աստվածածնից, նշվում են նաև XIII դ. միանավ եկեղեցի, Սբ Գևորգ, Սբ Երրորդություն եկեղեցիները և այլն<sup>11</sup>: Ուշագրավ են նաև Գիլդենշտեդտի կենդանաբանական դիտարկումները՝ մասնավորապես այն մասին, որ Հայաստանին սահմանակից, մասամբ հայաբնակ Սադախլո գյուղում նա ձեռք է բերում մի քանի շաբաթ առաջ սպանված ընձառյուծի մորթի, որը, ինչպես հայտնի է, վաղուց արդեն Հյուսիսային Հայաստանում գոյություն չունի: Այդ գյուղի շրջակայքում նա նկարագրել է նաև բրնձի և բամբակի ցանքատարածություններ<sup>12</sup>: Գիլդենշտեդտի արշավախմբում եղած տարբեր հետազոտող-

<sup>8</sup> Геология Армянской ССР. т. VII. Неметаллические полезные ископаемые. Изд. АН Арм. ССР. Ереван. -1966, сс. 83-84.

<sup>9</sup> Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу. СПб. -2002. сс. 100-103.

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 102:

<sup>11</sup> Շախիկյան Գ., Լոռի պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1986, էջեր 129-133:

<sup>12</sup> Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу. СПб.-2002. с. 103.

ներից հայտնի է հանքախորշերի քարտեզներ կազմող<sup>13</sup> ուն լեռնային ճարտարագետ Ստեփան Վանկիինի անունը:

1779 թ. Ախթալայի հանքավայրը և նույնանուն վանական համալիրը ուսումնասիրել է սաքսոնացի դիվանագետ և հետազայում վրացական Հերակլ II-ի պալատական բժիշկ **Յակոբ (Բոսիան) Ռեյնեգսը** (1744-1793 թթ.), որը Վրաստան է ուղևորվել Կոնստանդինուպոլիս – Կարս - Երևան - Թիֆլիս ուղեգծով: Նա իր ուղեգրություններում ընդգծում է Ախթալայի բազմամետաղային հանքավայրի բարձր ոսկեբերությունն ու արծաթաբերությունը<sup>14,15</sup>:

1805 թ. Հյուսիսային Հայաստան է այցելել հայտնի ռուսահպատակ գերմանացի բուսաբան **Ֆեոդոր Կոնդրատի ֆոն Բիբերշտեյնը** (1768-1826թթ.), որն այն ժամանակ Ռուսական Կայսրության հարավային շրջանների մետաքսագործության գլխավոր վերակացուն էր: Նա բուսաբանական ուսումնասիրություններ է կատարել և հերքարիումներ է հավաքել Ախթալայի, Լոռի բերդի և Սանահինի շրջակայքում<sup>16,17</sup>:

Ռուսական միապետ Ալեքսանդր 1-ի 09.12.1801 թ. մանիֆեստով Վրաստանը (այդ թվում՝ նաև Հյուսիսային Հայաստանի մի մասը) միակցվում է Ռուսաստանին: Պատմական այս իրադարձությունը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց միացված տարածքների հանքահումքային ռեսուրսների ուսումնասիրության և հայտնաբերման նկատմամբ: Այդ նպատակով արդեն 1802թ. փետրվարին կազմակերպվում է հատուկ լեռնային արշավախումբ տարածքի լեռնահանքային արդյունաբերությունը (մասնավորապես՝ Ալավերդու և Ախթալայի) կարգավորելու և վերագործարկելու նպատակով, որոնց աշխատանքները խաթարվել էին 1785 թ. Օմար խանի գլխավորած լեզգիական հարձակումների ժամանակ: Տվյալ արշավախմբի ղեկավար է նշանակվում Ռուսաստանի «Բերգ-կոլեգիայի» անդամ, ավագ կոմս **Ապպոլոս Մուսին-Պուշկինը** (1760-1805 թթ.), որը նույն թվականի մայիսի վերջերին իր օգնականների, այդ թվում՝ լեռնային ճարտարագետներ (բերգաուերներ) Իվան Իվանովիչ Էյլավալդի (1780-1828թթ.), Ա.Ա. Բորզունովի և այլոց հետ ժամանում է Թիֆլիս և այնտեղից հավանաբար Սադախլո – Բերդաձոր - Շամլուղ կարճ ճանապարհով ժամանում է Ախթալա ու Ալավերդի և կատարում համապատասխան ուսումնասիրություններ Ախթալայի արծաթ-ոսկի-բազմամետաղային և Ալավերդու պղինձ-հրաքարային հանքավայրերում ու նրանց հարակից տարածքներում<sup>18,19</sup>: Արշավախմբի հաջող գործունեության արդյունքում արդեն իսկ 1804թ. հնարավորություն ընձեռվեց Թիֆլիսում բացելու ռուսական պետական դրամա-

<sup>13</sup> **Тигранян С.Т.** Развитие геологической мысли в Армении (предварительный отчет. Ереван, -1952, с. 5, ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի ֆոնդ)։

<sup>14</sup> **Степанянц О. С.** Ахтальское полиметаллическое месторождение, Армфан. Ереван. -1938. с. 10.

<sup>15</sup> **Полиектов М.А.**, նշվ. աշխ., էջեր 165-168:

<sup>16</sup> Նույնը:

<sup>17</sup> **Попова Т. Н.** Конспект флоры Кавказа. Т. 1. СПб. -2003. с. 25.

<sup>18</sup> **Մելքունյան Բ.Գ.**, Հայաստանի հանքարդյունաբերության պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972., էջեր 29, 21:

<sup>19</sup> **Тигранян С. Т.** История развития горного дела в Армении в XIX веке: сводный отчет Ереван. - 1959 / ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական ինստիտուտի ֆոնդ էջեր 26-27:

հատարան, որտեղի հատվող պղնձե և արծաթե դրամների հումքը ստացվում էր վերոնշյալ գործարաններից<sup>20</sup>:

1812թ. հյուսիսարևելյան Հայաստանով՝ Թիֆլիս - Կարմիր կամուրջ - Դիլիջան - Սևան - Երևան ուղեգծով է անցել ազգությամբ շոտլանդացի լեյտենանտ **Վիլյամ Մոնթեսը** (1790-1864թթ.)<sup>21</sup>՝ դիվանագետ սըր Ջոն Մալիոլմի դեպի Պարսկաստան կատարած երրորդ դիվանագիտական դեսպանության կազմում:

Տարածաշրջանի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդել նաև գերմանացի բժիշկ Ս.Ֆ. Ֆրեյզանի կինը՝ **Ֆրեդերիկա Ֆրեյզան-Կուդրյավսկայան**, որը ուղեկցում էր իր ռուսահպատակ ամուսնուն Ռուսաստանից Պարսկաստան՝ պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի հետ դիվանագիտական բանակցությունների: 1812 թ. ապրիլի վերջերին նրանք Թիֆլիսից դեպի Գյումրի և Երևան անցնում են Թիֆլիս - Մադախլո - Մանահին - Վանաձոր - Սպիտակ - Մեծ Պարնի ուղեգծով: Երիտասարդ ուղեգրուհին մեծ հիացմունքով է արտահայտվում Մանահինի միակամար քարակերտ կամուրջի մասին, որի կամարը համարում է ճարտարապետական գլուխգործոց, նշում կամրջի ծայրամասերին փորագրված սֆինքսերի մասին, որոնք իրականում առյուծների բարձրաքանդակներ են: 1190-ական թթ. վերջերին կառուցված այս կամուրջը իր կիսաշրջանաձև բացվածքով՝ 18.6 մ, ներկայիս Հայաստանի տարածքի հայտնի 12 միջնադարյան կամուրջների շարքում ամենամեծն է, իսկ ընդհանուր երկարությամբ (60 մ) չորրորդն է Հրազդանի (1679 թ.) և Քասաղի (1664 և 1706 թթ.) կամուրջներից հետո<sup>22, 23</sup>:

Որպես միջնադարյան ճարտարապետական մտքի գլուխգործոց՝ Մանահինի կամուրջը այժմ համարվում է մշակութային հուշարձան և ներառված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության ցանկում: 1814 թ. հունիսին Պարսկաստանից Վրաստան վերադառնալիս անգլիացի դիվանագետ **Ջեյմս Մորիերը** (1780-1849 թթ.) անցել է Երևան - Ապարան - Սպիտակի լեռնանցք - Վանաձոր - Դիլիջան - Իջևան երթուղիով և թողել ուշագրավ բնագիտական բնույթի տեղեկություններ՝ մասնավորապես ներկայումս անտառազուրկ Սպիտակ - Վանաձոր ճանապարհահատվածի անտառածածկույթի վերաբերյալ<sup>24</sup>:

1817 թ. գեներալ Ա.Պ. Երմոլովի դեսպանության կազմում Վրաստանից Պարսկաստան ուղևորվելիս հետաքրքիր տեղեկություններ է թողել ռուսահպատակ սպա **Մ.Ե. Կոցերուն**, ըստ որի՝ դեսպանությունը անցել է մեր կողմից ճշգրտված, ոչ ստանդարտ՝ Թիֆլիս - Մառնեուլի - Բոլնիս - Աղքյորփի - Գայլի դրունք սահմանային լեռնանցք (1787 մ) - Պրիվոլնոյե - Սվերդլով - Ուռուտ - Ստեփանավան - Լոռի բերդի կա-

<sup>20</sup> Степанянц О. С. Ахтальское полиметаллическое месторождение. Армфан. Ереван. -1938. с. 11.

<sup>21</sup> Полиектов М. А., նշվ. աշխ., էջեր 124-125:

<sup>22</sup> Աթաբեկյան Ռ., Հայաստանի ճանապարհները և ճանապարհային կառույցները// «Գիտություն և տեխնիկա» 1988, 9, էջ 18:

<sup>23</sup> Շախիկյան Գ., Լոռի պատմության քարակերտ էջերը, «Հայաստան» հրատ., Երևան 1986, էջ 93:

<sup>24</sup> Հակոբյան Հ. Հ., Ուղեգրություններ (1800-1820թթ.), հատոր Զ, «Մեքոնյան ֆոնդ», Երևան, 1934, էջեր 331-332:

մուրջ - Սպիտակ - Մեծ Պարնի - Գյումրի երթուղիով<sup>25</sup>: Նա ևս նշել է Վանաձոր - Սպիտակ ճանապարհահատվածի անտառածածկության մասին:

Նույն թվականի նոյեմբերին Թիֆլիս - Սադախլո - Բերդաձոր - Մանես - Ալավերդի - Մանահինի կամուրջ - Օձուն - Վանաձոր - Սպիտակ - Մեծ Պարնի - Գյումրի - Անի ուղեգծով է անցնում շոտլանդացի դիվանագետ, հնագետ և նկարիչ **Ռոբերտ Քրոֆորթերը**, որը, բացի Մանահինի կամուրջից, հիացմունքով է արտահայտվում VI դարի վերջին կառուցված Օձունի գմբեթավոր բազիլիկ եկեղեցու մասին՝ նրա սրածայր կամարները նմանեցնելով եվրոպական ճարտարապետության գոթական ոճի հետ<sup>26</sup>: Այս առումով նկարչի սուր և պրոֆեսիոնալ աչքից չի վրիպել, և նա մոտ մեկ հարյուրամյակ առաջ զարմանալիորեն կարողացել է կանխագգալ ճարտարապետության խորագիտակ, հանրահռչակ ավստրիացի **Յոզեֆ Ստրժիգովսկու**՝ 1918 թ. «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան» գրքում արտահայտված այն՝ այժմ արդեն հաստատուն տեսակետը, որի համաձայն՝ միջնադարյան եվրոպական երկրների գոթական ճարտարապետական ոճի վրա զգալի ազդեցություն է թողել վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությունը<sup>27</sup>:

1819 թ. փետրվարի սկզբին Ժան Շարդենի ուղեգծով Թիֆլիսից Երևան է ճանապարհորդել նաև հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ **Ա.Ս. Գրիբոյեդովը**<sup>28</sup>: Վերջինս ճանապարհորդել է չորս օր, անցել 248 վերստ ճանապարհ և թողել մի քանի թռուցիկ տեղեկություններ երթուղու գեղատեսիլության և դժվարանցանելիության վերաբերյալ<sup>29</sup>:

**Եզրահանգում.** Վերոշարադրյալից ակնհայտ է դառնում, որ ռուս և եվրոպացի ճանապարհորդները հյուսիսարևելյան Հայաստանի տարածքով անցնելիս ոչ միայն թողել են ճամփորդական հաճելի նոթեր Հայաստանի անգուգական գեղեցկության մասին, այլև բնագիտական և մշակութաբանական բնույթի ուշագրավ, կարևոր և հավաստի տեղեկություններ, մասնագիտական ցուցումներ, որոնցից շատերը հետագայում նկատի առնվեցին տեղում արդյունաբերական կարողություններ հիմնելու գործում: Դրանց վերլուծությունը նաև ցույց է տալիս, որ այդ տեղեկությունների մեծ մասը շարունակում է մնալ արդիական մեր օրերում ևս:

<sup>25</sup> **Հակոբյան Հ. Հ.**, Ուղեգրություններ (1800-1820թթ.), հատոր 2, «Մելքոնյան ֆոնդ», Երևան, 1934, էջեր 521-516:

<sup>26</sup> Նույն տեղում, էջ 739:

<sup>27</sup> **Հարությունյան Վ.** Գիտնականի անանց երախտիքը (Ժոզեֆ Ստրժիգովսկու մահվան 50-ամյակի կապացությամբ), «Գիտություն և տեխնիկա», 1991, N7, էջ 40:

<sup>28</sup> **Միլոնյան Ռ.** Տավուշի մարզ, «Տիգրան Մեծ», Երևան 2012, էջ 163:

<sup>29</sup> **Грибоедов А. С.** Полное собрание сочинений. Т. 2. Санкт-Петербург. Нотабене. -1999. сс. 297-299.

## РУССКИЕ И ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ (ДО 1820г.)

*Мелик - Адамян Г. У., Хачатрян А. А.,  
Оганесян А. Е, Бабаян Т. О.*

**Ключевые слова:** *Северо-восточная Армения, русские и европейские путешественники, маршруты до 1820г., культурологические и естественно-научные исследования.*

По территории северо-восточной Армении (Лорийский и Тавушские марзы Республики Армения), издревле проходили караванные пути. По маршруту Казах – Иджеван – Дилижан проходил Федот Котов, один из первых русских путешественников (1623), затем французские путешественники Жан Шарден (1673), Питон де Турнефор (1701), академик Иоганн Гилденштедт (1771) и большой друг армянского народа Александр Грибоедов (1819). Гилденштедт оставил обстоятельное описание медно-серебряных рудников в Алаверды и Ахтала, а также описал средневековые армянские церкви Мшкаванк и Ахтала. В 1801-1805 гг. горно-геологические изыскания в районе рудников Алаверды и Ахтала проводила горная экспедиция во главе с А.А.Мусиным-Пушкиным. Шотландский художник Роберт Кер Портер (1817) сравнивал стрельчатые арки Одзунской купольной базилики VI века с готическим стилем и предвосхитил на столетие мнение австрийского теоретика архитектуры Йозефа Стрижиговского о преемственности некоторых формообразовательных элементов готического стиля из раннесредневековой армянской архитектуры.

## RUSSIAN AND EUROPEAN TRAVELERS IN NORTH-EASTERN ARMENIA (UP TO 1820)

*Melik – Adamyan H. H., Khachatryan H. H.,  
Hovhannisyan A. Y, Babayan T.O.*

**Key words:** *North-east Armenia, Russian and European travelers, routes, cultural and natural science studies.*

Since ancient times, caravan routes connecting Armenia passed through its northeastern part, (present-day Lori and Tavush marzes of the Republic of Armenia). Fedot Kotov, one of the first Russian travelers (1623) passed along the route Kazakh - Ijevan – Dilijan, then French travelers Jean Chardin (1673), Piton de Tournefort (1701), academician Johann Gildenstedt (1771) and a great friend of the Armenian nation Alexander Griboyedov (1819) also traveled to Armenia. The latter left a detailed description of the copper-silver mines in Alaverdy and Akhtala, as well as those of the medieval Armenian churches of Mshkavank and Akhtala. In 1801-1805, a mountain expedition led by A.A. Musin-Pushkin carried out mining and geological surveys near Alaverdy and Akhtala mines. Scottish artist Robert Ker Porter (1817) compared the pointed arches of the Odzun domed basilica of the 6th century with the Gothic style, thus anticipating by a century the opinion of Austrian architectural theoretician Josef Strzygowski concerning the continuity of some formative elements of the Gothic style from the early medieval Armenian architecture.

**Գրականություն**

1. Աթարբեկյան Ռ. Հայաստանի ճանապարհները և ճանապարհային կառույցները: «Գիտություն և տեխնիկա» 1988, N9:
2. Հակոբյան Հ. Հ., Ուղեգրություններ (1800-1820թթ.) հատ. Ա. Երևան, «Մելքոնյան ֆոնդ», 1932:
3. Հակոբյան Հ. Հ., Ուղեգրություններ (1800-1820թթ.), հատոր Զ. «Մելքոնյան ֆոնդ», Երևան 1934:
4. Հարությունյան Վ. Գիտնականի անանց երախտիքը (Ժողովրդագրական մասերի 50-ամյակի կապակցությամբ), Գիտություն և տեխնիկա 1991, N7, էջ 40:
5. Մելքոնյան Բ. Գ., Հայաստանի հանքարդյունաբերության պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972:
6. Շախիկյան Գ., Լոռի պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1986:
7. Միմոնյան Ռ., Տավուշի մարզ, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2012:
8. Абрамян Г.С. Роль русской географической науки в изучении Армении. Автограф диссерт. на соиск. степ. канд. геогр. наук. Ереван. -1954.
9. Геология Армянской ССР. Т. VII. Неметаллические полезные ископаемые. Изд. АН Арм. ССР. Ереван. -1966.
10. Гильденштедт И. А. Путешествие по Кавказу. СПб. - 2002.
11. Грибоедов А.С. Полное собрание сочинений, Т. 2. Санкт-Петербург. Нотабене. -1999. сс. 297-299.
12. Карагезян Г. Армянский мир в “Путешествии в Левант” Турнефор, Изд. “Гитутюн”. Ереван. -2017.
13. Полиектов М. А. Европейские путешественники XII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис. АН ССР 1935.
14. Попова Т. Н. Конспект флоры Кавказа Т.1. СПб. -2003.
15. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг. Тифлиси. изд. М. Мартиросянца. -1902.
16. Степанянц О. С. Ахталское полиметаллическое месторождение. Армфан. Ереван. -1938.
17. Тигранян С. Т. История развития горного дела в Армении в XIX веке, сводный отчет. Ереван. - 1959 /ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի ֆոնդ/.
18. Тигранян С. Т. Развитие геологической мысли в Армении: предварительный отчет. Ереван. -1952. /ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի ֆոնդ/.
19. Хождение купца Федота Котова в Персию. М. -1958.

*Ընդունվել է՝ 30.09.2021  
Գրախոսվել է՝ 22.10.2021  
Հանձնվել է տպ.՝ 15.11.2021*

**Տեղեկություններ հեղինակների մասին**

**Հայկ ՄԵԼԻՔ-ԱԴԱՄՅԱՆ՝** երկրաբանական գիտությունների թեկնածու,  
ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ,  
Էլ. հասցե՝ hmelik-adamyam@mail.ru

**Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ՝** ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական  
հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող,  
Էլ. հասցե՝ shirakmuseum@gmail.com

**Արշավիր ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ՝** երկրաբանական գիտությունների թեկնածու,  
Էլ. հասցե՝ arshavir.h@gmail.com

**Տիգրան ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ՝** Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական  
մանկավարժական համալսարան, Էլ. հասցե՝ tigranmap@yahoo.com